ларын һамысына дәриндән говушмуш һәјат ешгиндән тохунмушдур.

Ч. Чаббарлынын вәфатындан сонракы илләрин әдәби драматуржи инкишафы да сосиалист реализми методуна, мүасирлик ән'әнәләринә истинад едир. Мүасирлик кејфијјәтини бу ја башга дәрәчә вә нисбәтдә сонракы дөврүн вә сон илләрин әдәби просесиндә, М. Ибраһимовун, С. Вурғунун, С. Рүстәмин, С. Рәһманын, М. Һүсејнин, И. Әфәндијевин, Ә. Мәммәдханлынын вә башгаларынын јарадычылығында көрүрүк. Бизим мүасир драматуркијаја јүксәк инкишаф сәвијјәсиндән бахмаға, онун көркәмли әсәрләри, бир сыра бөјүк мүвәффәгијјәтләри илә фәхр етмәјә әсасымыз вә һаггымыз вардыр. Бүтүн мөвчуд нөгсанларына бахмајараг совет драматуркијасы бир күлл һалында мүасир фәалијјәтли, мүасир кејфијјәтли драматуркијадыр. Һәмин кејфијјәт нәинки «Һәјат», «Мадрид», «Кәндчи гызы», «Toj», «Хошбәхтләр», «Ширван көзәли», «Баһар сулары», «Инсан мәскән салыр»,« Сән һәмишә мәнимләсән», «Алов», «Јахшы адам», «Јалан», «Мәним күнаһым», «Сәнсиз...» кими мүасир мөвзулу пјесләрдә, һәтта тарихи мөвзулара һәср едилмиш әсәрләрдә дә гүввәтлидир. «Од кәлини», «Вагиф», «Чаваншир», «Гачаг Нәби», «Мәһсәти» кими пјесләр мүасирлик руһу илә ашыланмыш әсәрләрдир.

Азәрбајчан совет драматуркијасы һәјат чанлы, коммунист идеаллы, мүасир руһлу драматуркијадыр. Онун мараглы фәалијјәти бөјүк совет әдәбијјатынын 50 иллик тәчрүбәси, һабелә мәдәни ирсин мүтәрәгги ән'әнәләри исбат едир ки, мүасирлик јалныз мүасир мөвзу демәк дејилдир. О, әсрин мүтәрәгги идејалары сәвијјәсиндә дурмаг, һәјат вә чәмијјәт һадисәләринә, инсан әмәлләринә бу зирвәдән бахмағы вә мүәјјән мә'нада кәләчәји көрмәји бачармаг демәкдир. Мүасирлик ејни заманда һәјат мүшаһидәләрини, халг вә инсан талеји һаггында дүшүнчәләри сәнәткарлыгла, «јүксәк бәдииликлә» тәчәссүм вә ифадә едә билмәк демәкдир.

Мүасирлик естетик категоријадыр.

Бизим милли әдәбијјатымызын гәдим вә зәнкин тарихиндә мүасирлијин зәнкин тәзаһүрү, ибрәтли нүмунәләри чохдур. Азәрбајчан совет әдәбијјаты, совет драматуркијасы бу нөгтеји-нәзәрдән бөјүк јүксәлиш зирвәси, јени бир дөврдүр.

Архивдән сәһифәләр

Камал ТАЛЫБЗАДӘ

ФИРИДУНБӘЈ КӨЧӘРЛИНИН АБДУЛЛА ШАИГӘ МӘКТУБЛАРЫ

Азәрбајчан мәдәнијјәтинин мүхтәлиф мәсәләләринин һәллиндә мәктубдан тәблиғат вә тә'сир васитәси кими истифадә етмәк XIX әсрин орталарында кениш бир шәкил алмышды. Бу, М. Ф. Ахундовун фәалијјәтиндә даһа чох нәзәрә чарпырды. Өзүнүн бир чох габагчыл, ингилаби-демократик идејаларыны бөјүк әдиб мәһз мәктублары васитәсилә дә јајыр вә јахшы нәтичәләр әлдә едирди. М. Ф. Ахундовун бу ән'әнәси сонралар онун мүагибләринин фәалијјәтиндә давам вә инкишаф етдирилмишди. XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә мәктуб — артыг күтләви тә'сир васитәсинә чеврилмишди: мәдәни әлагәләрин кенишләнмәсиндә мүһүм рол ојнајыр вә сүр'әтлә мәишәтә дахил олурду. Мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләриндә чалышан зијалылар ачыг дејә вә јаза билмәдикләри мүлаһизәләри, фикирләри, арзулары чох заман мәктуб васитәсилә бир-биринә чатдырырдылар. Одур ки, һәмин дөвр зијалыларынын дүнјакөрүшләрини, мүасир ичтимаи-сијаси һадисәләрә мүнасибәтләрини вә үмумән о заманын бә'зи мүбаһисәли вә думанлы мәсәләләрини ајдынлашдырмаг үчүн мәктублар чох е'тибарлы сәнәдләрдир. Бу чәһәтдән мәктублары топламаг, өјрәнмәк, нәшр етмәк, охучуларын истифадәсинә вермәк вахты чатмыш вә көрүлмәси лазым олан мүһүм мәдәни тәдбирләрдән биридир.

Дөврүнүн габагчыл, мәдәни зијалысы олан Фиридунбәј Көчәрлинин дә фәалијјәтиндә, мүасирләри илә әлагәсиндә мәктублашма мүһүм јер тутур. Онун тәхминән 1884—1919-чу илләри, јә'ни отуз беш иллик бир дөврү әһатә едән мәктублары Азәрбајчан мәдәнијјәтинин мүәјјән бир дөврүнүн бә'зи мүһүм мәсәләләрини: тәкчә Көчәрлинин өз тәрчүмеји-һалыны, әдәби, педагожи фәалијјәтини дејил, үмумијјәтлә һәмин дөврүн әдәбијјатыны, педагожи фикрини, тә'лим-тәһсил, дил, әлифба мәсәләләрини өјрәнмәк үчүн гијмәтли мәнбәләрдир.

Ф. Көчәрлинин мәктубларында бәһс олунан мәсәләләр мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Анчаг әдәбијјат вә маариф мәсәләләри бурада әсас вә мәркәзи јер тутур.

Ф. Көчәрли дөврүнүн демәк олар ки, бүтүн көркәмли зијалылары, маариф вә мәдәнијјәт хадимләри илә јазышырды. Бу јолла о, һәм өз фикирләрини јајыр, һәм дә әдәби һәјатдакы јениликләри, мәтбуата чыха билмәјән мәтләбләри, мүасирләринин «үрәк сөзләрини» өјрәнирди. Бу исә чох мүһүм бир мәсәлә иди. Шаигә көндәрдији мәктублардан бириндә Ф. Көчәрли ајдын јазырды: «Бизим бу әсри-шумда ағзыны ачыб ики кәлмә сөз данышмаға да изн вермирләр... Көрәк, бир вахт олар, бизим дә ағзымыз ачылар, дәрдләримизи ачыг сөјләјәрик».

Ф. Көчәрлинин архивиндә мүасирләриндән алдығы мәктубларын сијаһысы сахланыр. 1884—1919-чу илләрдә јазылмыш мәктубларын үмуми сајы 900-ә јахындыр. Сијаһыдан ајдын етмәк олур ки, о, дөврүнүн габагчыл зијалыларынын тәхминән һамысы илә мәктублашырмыш. Ашағыдакы рәгәмләрә диггәт едәк: Ејналыбәј Султанов—20; Ч. Мәммәдгулузадә—22; Н. Нәриманов—2; М. Ә. Сабир—2; А. Шаиг—24; Ә. Һагвердијев—5; Н. Вәзиров—4; Һ. Чавид—4; Һ. Вәзиров—47; Ү. Һачыбәјов—14; Ј. В. Чәмәнзәминли—6; Өмәр Фаиг—23 вә и.

Бу рәгәмләр Ф. Көчәрлинин мүасирләри илә нә гәдәр сых әлагә сахладығыны көстәрмәкдәдир.

Ф. Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә аид әлдә етдији материалларын бөјүк бир һиссәсини мәктубларла топламышды. Тәкчә Султан Мәчид Гәнизадә она 78 мәктуб көндәрмишди. А. Сәһһәтин исә онда ше'р вә тәрчүмәләрлә долу 27 мәктубу вар иди. Шаир өз тән-

гидчи достуна ејни заманда 32 сәһифәдән ибарәт тәрчүмеји-һалыны көндәрмишди ки, һазырда әлдә олмајан бу гијмәтли сәнәди о, шүбһәсиз јаздығы әдәбијјат тарихинин үчүнчү чилдиндә истифадә етмишди.

Ф. Көчәрли мәктублары васитәсилә о заманкы әдәбијјата, реализмин инкишафына чох күчлү тә'сир көстәрирди. Онун бир чох мүасиринә јаздығы мәктублары көркәмли әдибләрин јарадычылыг инкишафына аз көмәк етмәмишди. Мәсәлән, А. Сәһһәт 1903-чү илдә Көчәрли илә, онун мәктубларында ирәли сүрдүјү фикирләрлә таныш олмасыны өзүнүн вә досту Сабирин јарадычылығындакы инкишафа, епигончу ше'рин тә'сирләриндән узаглашмаларына тә'сир едән гүввәтли амилләрдән бири сајырды. О, бир мәгаләсиндә јазырды ки, Сабир «ше'р вә шаирә гијмәт гојан бир нәфәри көрмәклә (сөһбәт Ф. Көчәрлидән кедир — **К. Т.**) бу тарихдән чиддән чалышмаға башлајыр».

Ф. Көчәрлинин чох мөһкәм әлагә сахладығы, фајдалы тәнгид вә мәсләһәтләри илә јарадычылығына тә'сир көстәрдији јазычылардан бири дә Абдулла Шаиг олмушдур.

Ф. Көчәрли илә А. Шаиг арасында достлуг илк дәфә гијаби шәкилдә, тәхминән 1907-чи илләрдә башламышды. Сонралар бу достлуг кет-кедә мөһкәмләнмиш, аиләви јахынлыға гәдәр кәлиб чатмышды. А. Шаиг 1912-чи илин јајында бачысы Руғијјә вә бачысы әри Мирзә Тағы илә Күрчүстанын Мәнкилис јајлағында Ф. Көчәрлинин аиләси илә бирликдә истираһәт етмишди. Бу көрүш һәр ики аиләни бир-биринә хејли јахынлашдырмыш, Ф. Көчәрли илә А. Шаиг арасындакы әлагәнин даһа да мөһкәмләнмәсинә сәбәб олмушду.

Мәктублардан ајдын етмәк олур ки, Ф. Көчәрли илә А. Шаиг арасында мөһкәм јарадычылыг әлагәси вар имиш, һәр икиси бир-биринә чох фәал јардым көстәрирләрмиш. Доғрудур, А. Шаигин Ф. Көчәрлијә көндәрдији 24 мәктубун һеч бири әлдә јохдур. Анчаг Ф. Көчәрлинин мәктубларындан һәр ики тәрәфин гаршылыглы шәкилдә көрдүкләри ишләри мүәјјән етмәк олур. А. Шаиг, достунун үч чилдлик «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты» китабынын нәшри илә чох марагланыр, она бу ишдә чидди көмәк көстәрирди. Ф. Көчәрли өз чаван достуна китабын әһәмијјәтини изаһ едәрәк јазырды: «Нијјәтим пул газанмаг дејил, анчаг әдәбијјатымыза чүз'и хидмәт етмәкдир».

А. Шаиг буну баша дүшүр, һәм бөјүк зәһмәтин һесабына јаранмыш әдәбијјат тарихинин зәнкинләшмәси үчүн јени материаллар көндәрир, һәм дә «тоз баса-баса галмыш» әсәрләрин чапы үчүн Бакы наширләри илә әлагә сахлајырды.

Ф. Көчәрли шаир достунун әдәбијјат тарихинә вә фолклора даир она көндәрдији материаллардан чох разы иди вә бу материалларын «Тарих» үчүн әһәмијјәтини тәкрар-тәкрар гејд едирди. 14 сентјабр 1912-чи ил тарихли мәктубу бу чәһәтдән хүсусилә әламәтдардыр.

А. Шаиг Ф. Көчәрлијә бөјүк еһтирам бәсләјирди, онун әдәби-тарихи мөвгејинә јүксәк гијмәт верирди. Шаирин XX әсрин әввәлләриндә јазылмыш ше'р дәфтәрләриндә Ф. Көчәрлијә һәср олунмуш ше'рләр вардыр. Бундан башга о, 1916-чы илдә «Доғру сөз» гәзетиндә чап етдирдији «Ики көтүк, јахуд ики фамилијанын мәһви» поемасыны Фиридунбәјә итһаф етмишди. Мәктубларда: «Лүтф едиб «Доғру сөз»дә достунузу јад едибсиниз» дејәркән о буну нәзәрдә тутурду. Шаир дәрсликләриндә Ф. Көчәрлидән тез-тез истифадә етмиш, нәһајәт, 1958-чи илдә онун һаггында кичик бир хатирә дә јазмышдыр.

Ф. Көчәрли илә А. Шаиг арасында јаранмыш чох мөһкәм јарадычылыг әлагәси онларын тәхминән он ил давам едән јазышмаларынын үмуми истигамәтини тә'јин едирди.

А. Шаигин архивиндә Ф. Көчәрлинин 13 мәктубу вардыр. А. Шаиг исә она 24 мәктуб јазмышдыр.

Мәктублардан мүәјјән етмәк олур ки, Ф. Көчәрли мүасир әдәбијјаты чох диггәтлә изләјирмиш, мүасирләринә дөврүн әдәби һадисәләри һаггында мүлаһизәләрини, тәнгиди гејдләрини билдирмәји өзүнә борч билирмиш. Мәктубларын һамысында әсасән әдәбијјат, дил, маариф, үмумијјәтлә мәдәнијјәт мәсәләләриндән сөһбәт кедир. Онларын һеч бири шәхси сәчијјә дашымыр. Илк дәфә «Азәрбајчан» журналында нәшр олунан мәктублар Ф. Көчәрлинин ичтимаи-сијаси вә әдәби көрүшләрини, еләчә дә онун Абдулла Шаигин әдәби-педагожи фәалијјәтинә мүнасибәтини ајдынлашдырмаг үчүн гијмәтли сәнәдләрдир*.

Мәктублардан көрүнүр ки, Ф. Көчәрли чаван јазычынын мәтбуатда һиссә-һиссә чап олунан «Әсримизин гәһрәманлары» романыны, һекајәләрини, пјесләрини вә ше'рләрини марагла охујурмуш. Бу әсәрләрдә тәнгидчинин диггәтини чәлб едән чәһәт онларын Азәрбајчана, милли һәјата, халгын күзәранына һәср олунмалары иди. 26 мај 1911-чи илдә Горидән көндәрдији мәктубунда Ф. Көчәрли бу чәһәти хүсусилә гејд едир.

Реализмин әсас хүсусијјәтләрини бир мүәллим кими өз кәнч мүасиринә баша салан тәнгидчи ону әрәб, фарс вә османлы сөзләрини јерли-јерсиз ишләтдији үчүн тәнгид едир, чанлы халг дилини дәриндән өјрәнмәјә чағырырды.

Башга бир мәктубунда Ф. Көчәрли «Дағлар султаны» ше'ринин мүвәффә-

---

* Мәгаләнин мүәллифи бу мәктублардан «XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан тәнгиди» (Бакы, 1966) китабында бәһс етмишдир. — **Ред.**

гијјәтини шаирин реализмә садиг галмасы илә, ше'рин «ачыг дилдә јазылмасы» вә тәсвирләрин «һәгигәтә мүғајир олмамасы» илә изаһ едир. О, көстәрир ки, ше'рин тә'сирли чыхмасына сәбәб шаирин өз илһамыны билаваситә һәјатдан алмасы олмушдур: о көрдүјү, дујдуғу аләми гәләмә алмыш, бу исә тәсвирләрин реал, тәбии чыхмасына сәбәб олмушдур.

Ф. Көчәрли А. Шаигин Сабирин өлүмүнә вә «Дәфтәри һичран» ады илә јенич ә вәфат етмиш арвадына һәср етдији мәнзумәләри һәгиги ше'р нүмунәләри кими, «дәруни вә пак һиссләрин» мәһсулу кими гијмәтләндирирди.

Мәктубларда А. Шаигин ушаглар үчүн јаздығы бәдии әсәрләр вә дәрсликләр һаггында мараглы фикирләр вардыр. О заман мәктәб сәһнәләриндә мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулан «Көзәл баһар» (мәктубларда «Баһар ханым» ады илә кетмишдир. Көрүнүр илк ады белә олмушдур) пјеси һаггында јазырды: «Гызлара бир пәрдәдә «Баһар ханым» үнванында јаздығыныз мәнзумә бәд дејил, ондан јахшы оперетта әмәлә кәләр... Бу барәдә Үзејир Һачыбәјовла мәсләһәт единиз... «Баһар ханым» гызлар вә ушаглар үчүн ән хошакәлән вә мүнасиб оперетта ола биләр».

Мәктублардан өјрәнирик ки, А. Шаиг һәлә 1908-чи илдән 3-чү вә 4-чү синифләр үчүн дәрсликләр тәртиб етмәк фикриндә имиш. Ф. Көчәрли чаван мүәллимин јени тәшәббүсүнү алгышлајыр, она бу ишдә көмәк едәчәјини вә'д едир, һәм дә дәрсликләр үчүн, јени ушаг ше'рләри јаздырмаг үчүн Мирзә Әләкбәр Сабирә мүрачиәт етмәји мәсләһәт көрүр. О, јазырды: «Онун (Сабирин — **К. Т.**) дәхи тәб'и-сәлим олмағы мә'лумунуздур».

Азәрбајчан әдәби дилини әчнәби дилләрин тә'сириндән хилас етмәк, өз тәбии јолу илә онун инкишафына наил олмаг Ф. Көчәрлинин тәнгидчилик фәалијјәтиндә ајрыча јер тутур. Бир демократ кими о, әдәби дилимизи үмумхалг дили әсасында инкишаф етдирмәјә чағырыр, бу саһәдә әјинтијә јол верән јазычылары арамсыз тәнгид едир. Ф. Көчәрли көстәрир ки, әдәби дил илә охучу арасында сых әлагә јаратмаг үчүн ону садәләшдирмәк, халга јахынлашдырмаг лазымдыр. Ејни фикирләрә онун А. Шаигә көндәрдији мәктубларында да кениш јер верилмишдир.

Мәсәлән, Ф. Көчәрли А. Шаигин 1912-чи илдә чап олунмуш «Күлзар»ыны бир дәрслик кими бәјәнирди. О, јазырды: «Күлзар»да тә'лим вә тәдрисә лајиг мә'лумат чохдур. Белә ки, али синифләрдә охујан шакирдләрә ән јарар вә ән мүнасиб китабдыр. Хүсусән онун үчүнчү һиссәси мәнә хош кәлди...».

Анчаг бунунла белә Ф. Көчәрли «Күлзар»да чап олунан бә'зи бәдии парчаларын дилини кәскин тәнгид едирди. 10 феврал 1913-чү ил тарихли мәктубунда мүәллифә мәсләһәт көрүр ки, дәрслијин икинчи чапында мүтләг дил хәталарыны ислаһ етсин.

Ф. Көчәрлинин дил һаггында мәктублардакы мүлаһизәләри чох сәчијјәвидир: «Дүнјада һәр шеј күндән-күнә тәрәгги тапдығы сурәтдә дили бир һалда сахламаг олмаз. Дилә дә лазымдыр тәрәгги вермәк» (14 ијун 1911). «Ана дилини јахшы билмәкдән өтрү лазымдыр Гасым бәј Закир, Молла Пәнаһ Вагиф, Искәндәр аға Шакир кими милли шаирләрин әсәрләри охунсун» (26 мај 1911).

Абдулла Шаиг достунун вә мүәллиминин мәсләһәт вә тәнгидләри илә әксәрән разылашыр, онларын чохуна өз јарадычылыг тәчрүбәсиндә әмәл едирди. О, сонралар «Көч» һекајәсинин дилини хејли садәләшдирмәли олмушду. Бунунла јанашы кәнч әдиб башга әсәрләрини дә мүнтәзәм олараг Ф. Көчәрлијә көндәрир вә ондан лазыми көстәришләр алырды.

Маариф системиндәки нөгсанлар, бүрократизм, чаризмин милли дилләри сыхышдырмаг сијасәти, мүәллимләрин вәзијјәти кими мәсәләләр дә мәктубларда бу вә ја башга дәрәчәдә өз әксини тапан мәсәләләрдәндир. Ф. Көчәрли А. Шаигин тә'лим-тәрбијә ишләриндәки фәалијјәтинә чох һәссас мүнасибәт бәсләјирди, педагожи көрүшләрини тәгдир едирди. О, «Күлзар»ы бир дәрслик кими бәјәнирди. А. Шаигин тәртиб етдији јени програм һаггында исә Ф. Көчәрлинин фикри белә иди: «Програмларын чүмләсиндән зијадә сиз тәртиб етдијиниз мәнә хош кәлди. Әкәр онда јаздығыныз маддәләрин чүмләсинә әмәл олунарса, онда сизин шакирдләр курсу тамам етдикдә түркчә дә кәрәкдир јахшы савадлы олсунлар: буна да мәним шәкким јохдур. Һәр бир пешәнин вә елмин тә'лим вә тәдрисиндә мүәллимин вүчуду бөјүк шәртдир... Бизим лисан мүәллимләри шакирдләринә һеч бир шеј өјрәтмәјиб ана дилинин фејз вә ләтафәтиндән онлары мәһрум едирләр» (6 март 1917).

Мәктубларда «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты» китабынын илләрлә јарадылмасы просеси, онун јазылдығдан сонра нечә тәкмилләшдирилмәси, нечә чилддән ибарәт олмасы, нә үчүн узун илләр чап олуна билмәмәси, алимин кечирдији һәјәчанлары да әкс етдирилмишдир.

Мәктублар Ф. Көчәрлинин өз шәхсијјәти һаггында да бә'зи мәсәләләри ајдынлашдырмаға көмәк едир. Он үч мәктубу охујуб гуртардығдан сонра инсанын гаршысында чох меһрибан, гајғыкеш, мәдәни, чәкиләң әмәјә, зәһмәтә гијмәт гојмағы бачаран гәдиршүнас бир вәтәнпәрвәрин, бүтүн варлығы илә халга бағлы бир вәтәндашын сурәти чанланыр.

Мәктубларын елми-әдәби әһәмијјәтини нәзәрә алараг онлары чүз'и ихтисарла охучулара тәгдим едирик.

Мөһтәрәм Мирзә Абдулла чәнаблары!

Мәни әфв едәсиниз ки, кағызыныза белә тә'хирлә чаваб јазырам. Гуллуг вә саир ишләрин чохлуғундан асудә вахтым чох аздыр. Тә'лими-гираәт үчүн «Үчүнчү» вә «Дөрдүнчү ил»ин тәртибинә шүру етмәјиниз шајани-тәһсин вә тәбрикдир. Бу китабларын јохлуғу тә'лим ишләримизи керијә салыр. Үмидварам ки, артыг диггәтлә һәр икисинә мүнасиб материал чәм едиб тәртибиндә гүсур гојмујасыныз.

Бизим шуәранын тә'лими-әтфалә даир әсәрләри чох аздыр, демәк олур ки, һеч јохдур. Амма јенә дә чалышыб сизә бир нечә мәнзумат көндәрәрәм. Орада өзүнүз тәнгид нәзәриндән кечириб мүнасиб оланлары китабыныза саларсыныз.

Рус шаирләринин әсәрләриндән түркә тәрчүмә етмәк үчүн Аббас аға Гајыбов Назир тәхәллүсә рүчу етмәјинизи сәлаһ көрүрәм. Чәнаб Аббас ағанын чох сәламат вә мозун тәб'и вар вә өзү дә рус дилини камил билир. Аббас ағадан сәва јенә бир нечә хош тәб шаирләр вардыр вә лакин онлар рус дилини билмирләр. Аббас аға Тифлисдә сүнни идарәји-руһанијјәсинин каркүзарыдыр. «Рүстәм вә Сөһраб» һекајәсини «Шаһнамә»дән түркә тәрчүмә едибдир, јәгин ки, нәзәринизә чатыбдыр. Әкәр хаһиш етсәниз, мән дә о чәнабдан бу барәдә мүтәвәгге оларам.

Бәрадәрим Маһмуд бәј Мирзә Әли Әкбәр Сабирә дәхи рүчу едибләр. Онун дәхи тәб'и-сәлим саһиби олмағы мә'лумунуздур. Баги мөһтәрәм бәрадәрләрим Сүлејман бәј Ахундова вә Сүлејман бәј Әбдүррәһманбәјова, Маһмуд бәј Маһмудбәјова, Фәрһад бәј Ағајевә вә Аға Әли бәј Гасымова вә сизә әрзи-саламым вар. Һәр кунә фәрмајишатыныз олса, мүзајигә етмијәсиниз, бачардыгча чүмләсинә әмәл етмәји сөз верирәм.

Вә дикәр көндәрдијиниз нүмунәји-асари-гәләмијјәнизи мәмнунијјәтлә гәбул едиб тәвәгге едирәм тәрчүмеји-һалыныза даир мүхтәсәр вәчһлә олмуш олса да мәнә мә'лумат көндәрәсиниз.

Мүхлисиниз **Фиридун КӨЧӘРЛИ.**

5 декабр 1908, Гори.

Мүшфиги-меһрибаным Мирзә АБДУЛЛА!

Көндәрдијиниз китабчалар јетишди вә мәни артыг дәрәчәдә хошһал етди. Бу гисим садә дилдә јазылмыш вә маалы өз мәншәтимиздән көтүрүлмүш әсәрләр јеничә башлајыр мејдана кәлмәјә вә бу јолда силәрин хидмәтинизин гәдрү гијмәти чохдур. Бу китабчалар балача ушагларын ана дилиндә охумаға һәвәсләндириб, онларын вүчудунда олан тәб'и-ше'ријјәни вә шаирлик һиссләрини ојадыб һәрәкәтә кәтирмәјә сәбәб ола биләрләр. Она бинаән хырдача ушаглар үчүн јазылан нағыл вә һекајәләр нә гәдәр асан вә садә олса, нә гәдәр ачыг дилдә јазылса вә ушагларын фәһминә јахын олса, бир о гәдәр мәнзурда олан мәтләбләр артыг дәрәчәдә һасилә кәлиб јахшы мејвәләр кәтирәр.

Рус шаирләриндән мәшһур Пушкин белә ачыг вә хош мәзмун һекајәләр вә нағыллар јазмаг илә өзү үчүн әбәди ад вә шөһрәт газанмышдыр. Пушкин өз милләтинин дилини вә адәтини јахшы билирди, тәб'и дәхи хејли рәван иди. Бизим шакирдләрдән Пушкин сәпкиндә ушаглара нағыл јазан шаирләр олмајыбдыр. Анчаг Гасым бәј Закир бир нечә көзәл вә бамәзә гиссәләр нәзм илә јазыбдыр. Бу нағыллар пис дејил, мәзмуну дәхи өз доланачағымыздан көтүрүлүбдүр. Ејби анчаг ондадыр ки, бә'зи мәгамларда мәрһум Закир чох гәлиз ибарәләр ишләдибдир ки, онлары түрк сөзләри илә дәјишдирмәк оларды. Мәсәлән, Закир «Түлкү вә гурд» һекајәсини бу сајаг башлајыр:

Бир рубәһи-күһәнсалә кедирди,
Гисмәт үчүн сејри-аләм едирди.

Бу бејтин әввәлинчи мисрасындакы «рубәһи-күһәнсалә» сөзләрини дәјишдириб белә дә јазмаг олар:

Бир дәфә бир гоча түлкү кедирди.

Бунунла белә Закирин јаздығы тимсалларда чох мүнасиб һал вә мәгал дејилмиш аталар сөзү, мәсәлләр вә сырф түрк ибарәләри вардыр ки, әрбаби нәзәриндә бири бир гызыла әвәздир. Закирин тимсалларындан бир нечәсини мән мәчмуәјә салмышам. Иншаллаһ, чап олундугдан сонра бир нүсхә гуллуғунуза тәгдим едәрәм. Ана дилини јахшы билмәкдән өтәри лазымдыр Гасым бәј Закир, Молла Пәнаһ Вагиф, Искәндәр аға Шаир кими милли шаирләримизин әсәрләри охунсун. Чифајдә бунлар да чап олунмајыбдыр вә бу әсәрләрин чоху итиб-батыб, тәрк олубдур. Әлә дүшәнини мән топлајыб бир гајда үзрә тәртиб гылмышам. Онлары да чап етдирмәјә тәванам јохдур. Сизин китабчалар јахшы тәрздә чапдан чыхыбдыр вә шәкилләри дә чох көзәлдир. Тәвәгге едирәм ки, мүмкүн олса мәнә мә'лум едәсиниз һәр китабчанын харч вә мәсарифи нә гәдәр олубдур вә әкәр мән мәчмуәми һәман һуруфат илә чап етдирсәм, мәнә баһа отурмаз ки, вә шәкилләрин гијмәти чохдур, ја аздыр? Кәләчәкдә јаздығыныз нағыл вә һекајәләри даһа да садәләндириб османлы ибарәләринин әвәзиндә бизим өз сөзләримизи вә тәрзи-кәламы ишләтсәниз даһа да јахшы олар. «Јукары» әвәзинә — «јухары», «бакар» әвәзинә—«бахар», «акытма» јеринә—«ахытма», «бән» јеринә — «мән» јазсаныз даһа да овладыр.

«Мешә ичи кедирди» — «мешә илән» ја «мешә илә» јазсаныз јахшы олар. Түрк дилиндә мешә ичи, сәһра ичи, дүз ичи кедирди дејилмир. Мешә илә, сәһра илә, дүз илә ишләнир. «Күнәш үфүгдә сөндү» — бизим дилә ујмур вә ушаглар ону анламаз. Анламадыгда севмәз. Түрк дилиндә дејилир: «Күнүн гулағы сөндү» јаинки «батды».

Јаваш-јаваш бүрүндү,
Думанларла чајырлар,
Дәрә, дағлар, бајырлар.

Бу мәтләб башга бир тәрздә вә өзкә бир донда дејилсә јахшы оларды. Думан чәм сиғәсиндә аз ишләнир вә бир дә «думанларла бүрүндү» дејилмир, «думанлара бүрүндү» дејилир; «чадырлар илә бүрүндү» дејилмир, «чадырлара бүрүндү» дејилир. Һекајәләрдә мәһәл вә заманын өвза вә әһвалыны ејнилә јазмаг чох көзәл гајдадыр вә рус әдибләриндән бә'зисинин бу хүсусда зијадә мәһарәти вар. Мәсәлән, Туркенев, Пушкин, Лермонтов. Бу гајданын үмдә шәрти будур ки, ачыг дилдә јазылсын вә јазылан һал вә өвза һәгигәтә мүғајир олмасын. Сизин јаздығыныз көзәлдир, амма гүсур тәрзи-кәламда вә сөзләрдәдир. Әкәр бир мүддәт бизим кәнд халгынын ичиндә галыб күзәран етсәниз, онда бизим дилин руһуна бәләд оларсыныз.

Үмидварам ки, мәним бу чүзи ирадларымдан рәнчидә олмајасыныз. Чүн кәләчәкдә сиздән тәмәнна вә арзуларымыз вар. Она бинаән бу башдан бир пара мәсләһәтамиз сөзләр демәји өзүмә борч билдим. Даһа нә гисим әсәрләриниз варса, мүзајигә етмәјиб көндәрәсиниз.

Һәгиги хејирхаһыныз **Фиридун КӨЧӘРЛИ.**

26 мај 1911, Гори.

Әзиз меһрибаным Мирзә АБДУЛЛА!

Ишимин чохлуғу сизин кағыза вахтында чаваб вермәјә мане олду. Анчаг бу күнләрдә башым ишдән ачылыбдыр вә бир-ики кәлмә сизин илә данышмаға мачалым вар. Кағызынызда дилимиз хүсусунда етдијиниз ирадлары гәбул едә билмәрәм. Әввәла, дилимиз сиз зәнн етдијиниз гәдәр касыб вә фәгир дејил. Биз дилимизи билмирик вә бунда

тәгсир биздәдир, дилимиздә дејил. Фарс вә әрәбә мејл вә рәғбәтимиз о гәдәр чох олубдур ки, өз дилимиздә олан сөзләри атыб әвәзинә әчнәби дилләрин гәлиз ибарәләрини вә сөзләрини көтүрмүшүк; вә көтүрдүјүмүз сөзләри вә ибарәләри өз дилимизин шивәсинә ујдурмајыб ејни һал илә дилимизә гарышдырмышыг вә нагабил пинәчиләр кими әлимизә һәр нә дүшүбдүрсә, палтарымыза јамамышыг; вә көзәл либасымызы клоун либасына бәнзәтмишик. Әрәбин чәм сиғәси дилимизин евини јыхыбдыр. «Әфкари-алијјә», «Дүвәли-харичә», «Мәһафили-сијасијјә», «Миләли-мүхтәлифә» вә бу гисим һәдд вә һесабы олмајан ибарәләр дејилми дилимизи чәтинләшдириб, долашыг һала салан? Бизим гәзетләрдә чап олунан мәгаләләр, телеграм тәрчүмәләри, һәтта е'ланлар о гәдәр долашыб вә чәтин дилдә јазылыр ки, охујанлар баша дүшмүр вә баша дүшмәдикләри һалда гәзетә охумагдан рәғбәтләри кәсилир. Мән демирәм ки, дилин дөвләтли вә вүс'әтли олмағына чалышмаг лазым дејил, хејр, чох лазымдыр. Дүнјада һәр шеј күн-күндән тәрәгги тапдығы сурәтдә дили бир һалда сахламаг олмаз. Дилә дә лазымдыр тәрәгги вермәк. Амма дилин шивәсини итирмәк вә үслубуну позмаг бөјүк фәсаддыр. «Әфкари-алијјә» әвәзинә «уча фикирләр» јазсаг нә олар? «Әфкари-алијјә»ни ганан аз олар, амма «уча фикирләри» анлајан чох олар вә дилин шивәси позулмаз. Сиз јазырсыныз: «Јог», «чог», «бәнә». Амма Азәрбајчан түркләринин дилинин шивәсинчә кәрәк јазылсын: Јох, чох, мәнә. Бу сајаг јазыбдыр Вагиф, Закир, Гудси, Салик, Һачы Сејид Әзим, Мирзә Фәтәли, Фәгир Ордубади, Дәхил вә гејриләри ки, гәләм вә тәб саһибләри имишләр. Бу сајаг јазыбдыр мәрһум Һәсән бәј Мәликов. «Әкинчи» гәзетәсинин нөмрәләри әлинизә дүшсә охујуб, бу мәтләбин барәсиндә бир аз фикир eләјин.

Гызлара бир пәрдәдә «Баһар ханым» үнванында јаздығыныз мәнзумә бәд дејил. Ондан јахшы оперетта әмәлә кәләр. Кечән сәнә мән Тифлисдә падшаһлыг театрда бунун мислини көрдүм, чох хошума кәлди. Тифлисдә сәһнәјә гојулан мәшһур «Турп» һекајәсидир ки, гоча баба турп әкир вә ону чыхартмаг үчүн арвадыны, нәвәсини, нәтичәсини, ити, пишији, сичаны чағырыр. Сиз јаздығыныз һекајә дәхи дә көзәлдир вә белә зәнн едирәм ки, ондан чох көзәл оперетта чыхар. Бу барәдә Үзејир Һачыбәјов илә мәсләһәт едәсиниз. Әкәр хаһиш етсәниз мән она јазарам. «Баһар ханым» гызлар вә ушаглар үчүн ән хоша кәлән вә мүнасиб оперетта ола биләр. Нәзминдә бир пара гүсурлар нәзәримә кәлди, мүнасиб көрсәниз дүзәлдәсиниз. Бә'зи мәгамларда милли шивәдә јазылмыш ше'рләр илә әдәби-лисаны бири-биринә гарышдырмысыныз. «Шәтарәт», «ситвәт» сөзләри хырдача ушаглар үчүн јарамаз. Ағачларын ачылмамыш дүјмәләринә чох јерләрдә «бучур» дејилир. «Тумурчуг» ајры мәзмунда ишләнир: «тумурчуг-тумурчуг тәр төкүр». «Тумурчуг» наһәмвар мә'насына да ишләнир.

Сујун сөзләриндә јалныз: «Ејбим будур ки, чох бибакәм» мисрасы башгасы илә дәјишилсә јахшы олар. Чүнки «бибак» олмаглыг ејб дејил, һүнәрдир. «Һәп», «һәпси» сөзләринин јеринә өз сөзләримизи ишләтсәниз јахшы олар.

Һәр бир әсәрләринизи тәбрик едиб, кәләчәкдә даһа да көзәл вә әһәмијјәтли шејләр мејдана кәтирмәјинизи диләрәм. Мәним јаздығым китабларын чапы барәсиндә сизә јазарам. Кәрәк «Нәшри-маариф»дән нә хәбәр чыхачагдыр? Бу күнләрдә һәким Вәкиловдан ки, мәним вәкилимдир, кәрәк кағыз олсун. Баги саламат олмағынызы истәјирәм. Мәнә кағыз јазмалы олсаныз Горијә јазын... «Ушаг көзлүјү» адында тәртиб етдијиниз китабчадан бир нүсхә луф едиб көндәрәсиниз.

Һәгиги хејирхаһыныз **Фиридун КӨЧӘРЛИ.**

Јазылды ијунун 14-дә 1911-чи сәнәдә.
Гори.

Бәрадәрим Мирзә Абдулла!

Көзәл сәпкидә вә хош мәзмунда јаздығыныз мәктуб чохдан јетишибдир. Амма вахтым олмајыбдыр ки, чавабыны јазым. Бағышлајасыныз, бу јај фәслинин бир һиссәсини Дилчаң дағларында кечирмәниз бисәмәр галмајыбдыр. Әввәла, мүвәггәти олса да, дүнјанын гилү галындан асудә кәзиб гәлбинизә раһатлыг вермисиз. Санијән, бизим дағларын көзәл мәнзәрәләри тәб'и-ше'ријјәнизә бир нөв тәһрик вериб тазә фикирләрин вә тазә хәјалларын доғмасына сәбәб олубдур. Вә салисән, «Дағлар султаны» кими көзәл бир әсәрин вүчудә кәлмәсинә баис олубдур. Филһәгигәт чобанларын һаггында јаздығыныз ше'рләр мәним чох хошума кәлди. Нечә кәрәм онлары өзүм үчүн вә шакирдләр үчүн охумушам. Онлара да чох хош кәлиб, үзүнү көтүрүбләр. Онларын хоша кәлмәсинә сәбәб ше'рләрин садәлији вә һәгиги һиссијјатдан доғуб вүчудә кәлмәсидир. Бизим дағларын көзәллијини, онда олан хош мәнзәрәләри, онун отларыны, чичәкләрини, сәрин булагларыны милли шаирләримиз вә ашыгларымыз ширин дил илә вәсф едибләр. Онлардан бир нечә нүмунәләр кечән февралда мән Бакыда мүәллимләр мәчлисиндә охудум. Билмирәм чәнабыныз да орада вар идиниз ја јох. Охудуғум нүмунәләр мүәллимләрә чох хош кәлди. Бизим өз мәишәтимизә даир мәндә о гәдәр мә'лумат вар ки, тамамини јазсан сыхым бир китаб әмәлә кәләр. Һәман әсәрләри дә «Нәшри-маариф» сөз верди ки, өз хәрчинә чап етдирсин, вәли әһдинә вәфа вә сөзүнә әмәл етмәјиб, мәни дә сәркардан гојду. Дағларын вәсфиндә Газах шаирләриндән Мустафа аға Арифин, Казым аға Салик вә әл'ан һал-һәјатда олан Аббас аға Назирин көзәл ше'рләри вар ки, мәчмуәмә кирибләр. Амма нә ејләмәк ки, мәчмуәни тоз баса-баса галыбдыр.

«Баһар ханым» тәбдән чыхандан сонра бир нүсхә бәндәнизә көндәрмәјинизи рича едирәм... Әкәр вахтыныз олса, «Дағлар султаны» мисилли јенә бир нечә әсәрләр вүчудә кәтирин.

Чаны дилдән сизи истәјән **Фиридун КӨЧӘРЛИ.**

10 октјабр 1911, Гори.

Әзиз бәрадәрим Мирзә Абдулла!

...Чәм вә тәртиб гылыб көндәрдијиниз бајатылар вә әш'ари-Рәмзи јетишди. Нә дәрәчәдә сиздән разы олдуғуму изаһ етмәкдә ачизәм. Мәнә бунлардан көзәл вә ә'ла һәдијјә ола билмәз. Бајатылардан бә'зиләри мәндә вар исә дә бир чохлары да јени ешитдијим сөзләрдир. Милли әбјат вә әш'арда һисс олунан ләтафәт вә садәлик башга гисим кәламларда јохдур. Мәсәлән, ики истәкли јарын мүфаригәтинә баис олан шум бахтда олунан гаргыш:

Ағ чухан ағлы галсын,
Буғчаја бағлы галсын,
Мәни сәндән ејләјән
Синәси дағлы галсын.

Јаники мәрдин намәрдә мөһтач олмағы бабындә дејилмиш сөзләр:

Әзизинәм баш әјәр,
Барлы будаг баш әјәр,
Гијамәт о күн гопар,
Мәрд намәрдә баш әјәр.

Вәтәнә олан мәһәббәти милләт белә изһар едибдир:

Әзизим вәтән јахшыдыр,
Көјнәк кәтан јахшыдыр,
Гүрбәт беһишт олса да
Јенә вәтән јахшыдыр.

Бу гисим көзәл мә'налы бајатыларымызын һәдди-һесабы јохдур. Бунлары чәмләшдириб чапа вермәсәк итиб-батыб кедәрләр. Рәмзинин әш'арындан јаздығыныз нүмунәләр дәхи чох көзәлдирләр. Әкәр онун тәрчүмеји-һалына даир чүз'и бир мә'лумат версәниз, даһа да јахшы оларды. Сәбки-кәламы Нәбатининкинә охшајыр. Чох еһтимал вар ки, о да Гарадағлы олсун вә Нәбатидән бир пара шејләри игтибас етмиш олсун. Гонагкәндли шаир Нағынын мәчмуәси әлинизә дүшсә, мүвәггәти мәнә көндәрмәјинизи рича едирәм. Вахтыныз олдугча өз бәркүзидә әш'арыныздан дәхи мәни мәһрум етмәјәсиниз.

Һәгиги достунуз Фиридун КӨЧӘРЛИ.

14 сентјабр 1912, Гори.

Әзиз бәрадәрим Мирзә Абдулла!

Сиздән чох тәвәгге едирәм ки, мәндән рәнчидәхатир олмајасыныз ки, сизин мүшвиганә, һәгиги вә сәмими гәлб илә јазылмыш кағызын чавабыны вә көндәрдијиниз көзәл һәдијјәнин ризамәндлијини бојлә тә'хирә салдым. Әзизә Дүрнисә ханым сәһһәтјаб олуб Бакыја кедәндән сонра онун бачысы — јә'ни бизим ханым нахош олду. Бәрк боғазы ағрыды вә ики күн данышмаға вә бир шеј јемәјә гадир олмады. Белә ки, мәни чох горхуја салды, лиллаһүлһәмд ахыры јенә хејир олду, ичәридән боғазы дешилиб раһат вә сәһһәтјаб олду. Һазырлашырдым ки, сизә кағыз јазам, учебни округдан бир нечә тазә тәртиб олунмуш китаблар кәлди ки, фори онлара бахылыб учебни округда истe'малы һаггында өз рә'јимизи мән вә Рәшид Әфәндизадә јазыб бәјан едәк. Бу әмри дә анчаг дүнән итмамә јетириб инди бир азачыг раһат вахт тапмышам.

«Күлзар» вүсул олду. Онун әввәлә илә тәртиб олунмасы һәр бир вәрәг вә сәһифәсиндән көрүнүр. Бу хүсусда өзүнүз дә Мәнкилисдә олан заманы мәнә сөјләмишдиниз ки, хрестоматијаны чох тәләсик дүзүбсүнүз вә бу тәләсимәјә баис нә олубса, ону да бујурмушдунуз. Әлбәттә, тәләсик ишдә гүсур чох олар, бир һалда ки, о иш дә тә'лимә даир китабын јазылмасындан ибарәт ола. Тә'лим китабы гајырмаг чәнабыныза мә'лумдур ки, чох мүһүм вә чәтин әмрдир, ону јазмагда артыг еһтијат вә диггәт лазымдыр. Имдиликдә «Күлзар»ын гүсур вә нөгсаны бабында сизә бир шеј јазмајачағам. Амма сизин өз хаһишинизә көрә онун икинчи чапы олан вахтда мән дә өз рә'ј вә тәсәввүратымы сизә јазачағам, нәзәринизда гәбула кечсә тәсһиһ бујурарсыныз. Һәр һалда «Күлзар»да тә'лим вә тәдрисә лајиг мә'лумат чохдур. Белә ки, али синифдә охујан шакирдләрә ән јарар вә мүнасиб гираәт китабыдыр. Хүсусән онун үчүнчү һиссәси мәнә хош кәлди ки, Гафгазын кечмишинә вә тарихә даир бир чох нәф'или мә'лумат онда дәрч олунубдур. Бу һиссәни дәхи дә нәф'или мә'луматла долдурмаг олар. Иншаллаһ, кәләчәкдә пиш әз вахт мәнә јазарсыныз; лазым көрдүјүм материалы топлајыб сизә көндәррәм. Башгаларына вермәји гыјмырамса да, сиздән мүзајигә етмәрәм.

Тәәссүф едирсиниз ки, мүрәттиб Мирзә Фәтәлинин тәрчүмеји-әһвалына мәхсус мә'луматы дүздүкдән сонра унудуб мәним адымы бурахыбдыр. Бурада тәәссүф јери јохдур. Анчаг мән она тәәссүф едирәм ки, Мирзә Фәтәли өз јаздығы сәркүзәштинин ибтидасыны кечән сәнә мән әлә кәтирә билмәдим. Инди китабларымын арасындан тапмышам, әфсус ки, нә мәним китабчама кирибдир, нә дә сизин «Күлзара» дахил олубдур. Буну да кәләчәкдә ислаһ едәрик.

Сизин өз әсәрләриниздән бир парасы, хүсусән үчүнчү һиссәјә дахил олан әш'ар ки, ибарәт ола мәрһум һачы Молла Руһулла ахундун руһуна итһаф вә Мирзә Әли Әкбәр Сабирин јадына јазылмыш мәнзумат, мәнә чох хош кәлди, филһәгигәт, дәруни вә пак һиссләрдир ки, көзәл ше'рләр васитәсилә изһар бујурубсунуз.

«Дәфтәри-һичран» сәрлөвһәсилә јазылмыш ше'рләриниз дәхи синәләрә даг чәкән вә үрәкләри јандыран аһ вә наләләрдир; һичран оду илә јанмајан үрәкләр онлары дәрк едә билмәз. Нечә ки, Моллаји Рум демишдир:

Атәшәст ин банк нај, нист бад,
Һәр ки ин атәш нәдарәд, нист бад*.

Чәнабынызын бу гисим әсәрләри мәним мәчмуәмин сәһифәләрини зијнәтләндирә биләрдиләр... Вәли мәчмуәнин иши дәрин гујуја дүшүбдүр. Ким ону орадан чыхардачагдыр, билмирәм. Пәнаһ бәр худа.

Балкан ишләри дә бир јандан һалымы хараб едибдир. Јенә пәнаһ бәр худа. Бадсәба вә мән әзиз һәмширәмиз Ругијјә ханыма, ананыза, Сизә вә Мирзә Тағыја әрзи-салам едирик. Һәмширәләримин дәхи Ругијјә ханыма саламлары вар.

Һәгиги достунуз Фиридун КӨЧӘРЛИ.

Тәвәгге едирәм ки, «Күлзар»дан он ики чилд лүтф едиб көндәрәсиниз. Истәјирәм ки, икинчи класын шакирдләрини онунла таныш едәм. Пулунузу тезликлә көндәрәрәм.

Фиридун.

Һөрмәтли вә әзиз бәрадәрим Мирзә Абдулла!

... Бу күнләрдә Сизин мәчмуәләр барәсиндә бир мәгалә «Каспи»јә көндәрдим. «Күлзар» барәсиндә бир шеј јазмаг истәмирдим. Вәгта ки «Әдәбијјат мәчмуәси» дә мејдана чыхды, даһа доғрусу ки, киријә билмәдим. Куја сиз Ағазадә илә сөзбир олубсунуз, бизим ана дилимизи әлимиздән алыб бизи османлы едәсиниз. Ваһид бир шәхсин һаггында зүлм вә чөвр олунса, кечәр-кедәр. Амма үмумијјәтә зүлм гәбул олунмаз. Нә аллаһ јанында вә нә дә бәшәр. Аллаһ бизә верән дили әлимиздән алмаға һеч кәсин ихтијары јохдур. Амма һамы борчлудур о дилә рөвнәг вериб ону дөвләтләндирсин. Сиз исә «ана» сөзүнү «валидәјә» вә ја «аннәјә», «ата» сөзүнү «пәдәрә», «ушаг» сөзүнү «чочуға», «бала» сөзүнү «јавруја» чөндәрмәклә дилимизи әлимиздән алмаг истәјирсиз. Мәкәр «ана» «анна»дан писдир. Гәрәз, бу мәсәләдә бөјүк сәһвиниз вар. Вә һејф олсун сизин «Бәхтијарлығым» сәрлөвһәсилә јаздығыныз мәгаләләрә ки, онларын маалыны вә адибанә јазылмасыны дилин чәтинлији вә әчнәбилији позур. «Күлзар»ы да «Мәктәб»дә јаздығыныз кими јазса идиниз, нә оларды?

Һәр һалда ачығыныз тутмасын, мәсләк дуасыдыр, гәрәзи-шәхси дејил.

Бәрадәрин Фиридун КӨЧӘРЛИ.

10 феврал 1913, Гори.

Бәрадәрим Мирзә Абдулла!

Сизин јанынызда үзр кәтирмәјә дә һеч бир үзүм јохдур. Нечә дәфәдир ки, сизин кағызлар јетишибдир, һеч бирисинә чаваб алмајыбсыныз. Мән белә зәнн едирдим ки, мәндән күсүбсүнүз. Амма илтифатыныз о гәдәр чохдур вә үрәјиниз о гәдәр тәмиздир ки, бүғзү әдавәтә онда јер јохдур вә ачыг нәдир билмирсиниз. Бу сајаг саф дил вә рөвшәнзәмир олмаг өзү бир сәадәтдир. Әсәрләринизи чапдан чыхдыгча мән јазыб кәтирдирәм вә «Игбал»да мәгаләләринизи вә «Әсримизин гәһрәманлары» үнванында јаздығыныз һекајәләри охујурам.

---

* Тәрчүмәси: Бу неј сәси одлур; күләк дејил.
Һәр кәсдә бу од јохдурса, јох олсун!

Округдан «Күлзар» һәлә кәлиб Горијә чыхмајыбдыр. Әкәр мәндән отзыв истәсәләр, сөз јохдур ки, јахшы јазачағам вә инсафән китабда бөјүк гүсур јохдур. Мәним хошума кәлмәдији анчаг китабын дилидир. Бу мәтләб дә сизә әјандыр ки, мән османлы түркләринин дилләрини вә јазыларыны хошламырам. Әкәр о маддәләр ки, «Күлзар»а дахил олубдур, мәһз бизим сөјләдијимиз дилдә олсајды, онун гәдрү гијмәти мәним нәзәримдә даһа да артыг оларды вә үмидварам ки, икинчи чапында китабы гәлиз ибарәләрдән вә саир чәллү-чәшдән тәмиз едәсиниз вә көзәл нүмунәләрлә «Күлзар»ы мүзәјјән гыласыныз. Мән дә сизә бә'зи материал вермәји вә'дә едирәм.

Зәнкәзур уездиндән сизин китабын барәсиндә мәним рә'јими билмәк истәмишдиләр. Мән «Күлзар»ы истәјән адама тә'риф етдим. Рәшид бәј сизә салам көндәрир вә разылыг едир. Бадсәбанын вә бачыларымын әзизеји-мөһтәрәмә Ругијјә ханыма вә сизә саламлары вар. Мән дә һәм Ругијјә ханыма вә һәм Тағы бәјә салам едирәм вә сизин сәламәтлијинизи истәјирәм.

Бәрадәриниз **Фиридун КӨЧӘРЛИ.**

15 декабр 1913, Гори.

Бундан сонра кағызларыныза тез чаваб јазачағам. Сизин мәндә османлы әдәбијјатына даир бир китабыныз вар, унутмамышам, гуллуғунуза көндәрирәм.

Ф. К.

Әзиз вә мөһтәрәм бәрадәрим Мирзә Абдулла!

Аллаһ сизи сәламәт вә хошбәхт ејләсин ки, бәндәнизи унутмајырсыныз. Кағыз јазмамагда гүсур етмишәмсә дә, доғрулугла әрз едирәм ки, хатиримдән сизи чыхартмамышам. Тарихдә мисли көрүнмәмиш олан бу бөјүк мүһарибә тамам фикир вә хәјалымы ишғал едибдир, кечәләр дә раһат јата билмирәм. Хаһишим вар иди ки, сентјабрын әввәлләриндә Бакыја кәлиб бу заваллы әсәрләрин чап олунмаг мәсәләсини сизин кими достларын васитәсилә бир нөв дүзәлдә идим. Дава араја дүшүб, мане олду. «Ничат» чәмијјәти-хејријјәсинин мәним әсәрләримин чап олунмасы барәсиндә изһар гылдығы тәшәббүсат вә һүсни-нијјәти шајани-тәгдир вә тәһсиндир. Бу гәдәр биләсиниз ки, бу зәһмәтләрин («әсәрләрин» олмалыдыр — **К. Т.**) чап олунмасындан мәним дә нијјәтим пул газанмаг дејил, анчаг әдәбијјатымыза чүз'и бир хидмәт етмәкдир. «Ничат» чәмијјәтинин шәртләринә мән разы оларам вә үмидварам ки, мәним зәһмәтләримин әвәзиндә чәмијјәт мәни бичиз вә мә'јус етмәсин. Анчаг бу гәдәр вар ки, китаблары дәрч олундугдан сонра сатмаг мәнә мүшкүл олачаг. Јахшы оларды ки, бу тәклифи «ничат» өз өһдәсинә көтүрәјди. 2.500 чилд тәб олундугдан сонра «Ничат» орада китаблары сатыб, әввәлчә өз хәрчини көтүрүб, сонра мәним һаггымы әда едә биләр. Амма јахшысы вә инсаф илә тутуласы будур ки, китабын бир һиссәси туталым ки, јарысы вә ја сүлси сатыландан сонра һасил олан мәбләғ ики јерә тәгсим олунсун. Бир һиссәси мүсәннифә чатсын вә јердә галан һиссә чап олунмаг хәрчинә сәрф олунсун. Һәр һалда бу барәдә дүзәлишмәк асандыр. Тәки китаб јахшы кағызда, көзәл вә ајдын һуруфат илә тәб олунсун. «Ничат» чәмијјәти-хејријјәсинин мүдирини вә саир үзвләрини сиз јахшы таныјырсыныз. Јәгин ки, онлар әмин вә мө'тәбәр адамлардыр. Түркдә мисал вар ки: «Илан вуран алачатыдан горхур». «Нәшри-мaариф» көзүмү горхудубдур. Баги аллаһ аманында оласыныз. Бадисәбанын, мәним вә Һәчәрин сизә вә һәмширәмиз Ругијјә ханыма вә бәрадәримиз Тағы бәјә чохлу саламымыз вар. Ушагларын үзләриндән өпүрүк.

Һәгиги достунуз **Фиридун КӨЧӘРЛИ.**

12 нојабр 1914, Гори.

Әзиз бәрадәрим Мирзә Абдулла!

... Мәним әсәрләримин чапы јенә дә тә'хирә дүшдү. Нечә вахт бундан мүгәддәм Меһди бәј Һачыбабабәјовдан бир мәктуб алдым. Јазмышды ки, бу һалда кағыз баһа гијмәтә сатылмаға көрә китабларын чапы давадан сонраја галды. Бу да мәним ишләримин кәтирмәдијиндәндир. Нә вахт дава гуртарачаг, сүлһ олуначаг вә кағызын гијмәти учузлашачагдыр? Бунлар дүзәлдикдән сонра «Ничат»ын фикири вә тәдбири нәјә мүбәддәл олачаг, аллаһү, ә'ләм.

Закир хош демиш:

> Әфсус ки, исламын иши мүшкүлә дүшдү,
> Јох чарә дәхи сәбрдән өзкә белә дүшдү.

Бари бәндәни хатириниздән чыхартмыјасыныз вә көзәл мәктубларынызла көнлүнү ачасыныз. Ругијә ханыма вә Тағыбәјә вә сизә саламымыз вар.

Мухлисиниз **Фиридун КӨЧӘРЛИ.**

22 октјабр 1915, Гори.

Чулабов Николаја ки, сизин рејални школада мүәллимдир, мән тәрәфдән салам едәрсиниз.

Ф. К.

Әзиз бәрадәрим Мирзә Абдулла!

Сиз мәним јанымда мүгәссир дејилсиниз; бәлкә бунун әкси олараг мән сизин јанынызда үзүгарајам. Јајда Тибердадан јаздығын кағыз чох кеч кәлиб Сурамда мәнә јетишди; оралары бәјәндијинизи билиб хошһал олдум вә бир нечә сөз чавабында сизә јазмаг истәдим. Амма адреснизи билмәдијимдән — јазмадым. Јајын ахырларындан һәр тәрәфдән мәнә вүсул олан кағыз вә вәрәгәләри нәзәрдән кечирдикдә јенә көзүм сизин намәјә дүшдү. Дүбарә охудум вә кағызын 4-чү сәһифәсиндә Тиберда адресинизи көрүб хејли хәчаләт чәкдим ки, гәфләт едиб мәктубун архасына бахмамышам. Һазырлашырдым ки, күнаһымы Горидән кағыз јазмагла азачыг да олса јүнкүлләшдирәм, о да мүјәссәр олмады, сизин икинчи кағызыныз јетишди. Даһа да сизин јанынызда хәчаләтләндирди. Үмидварам ки, әфв бујурасаныз, валлаһи ишләрим чохдур, амма хатириниз һәмишә мәнзурдур. Бу һалда Горидә түрк лисанынын вә шәриәт дәрсләринин үсули -тәдрисинә ашина олмаг үчүн һәр тәрәфдән моллалар кәлибдир, башымыз онлара гарышыб, башга ишләрлә мәшғул олмаға әсла мәчал јохдур. Бу курс сентјабрын 20-синә кими, бәлкә даһа да артыг чәкәчәкдир. Көрәк моллалара бир шеј өјрәтмәк мүјәссәр олачагдырмы? Артыг шөвг вә һәвәслә бизим дәрсләрә вә лексијалара гулаг асырлар. Ичләриндә ганачаглылары да аз дејилдир. Тибердадан Исмајыл әфәнди дә бураја кәләсидир. Рәшид бәјин чохлу саламы вар. Лүтф едиб «Доғру сөз»дә достунузу јад едибсиниз. Аллаһ сиздән разы олсун. Мән о журналы көрмәмишәм, о нүсхәләри мәнә көндәрмәјинизи рича едирәм. Бадсәбанын вә мәним әзизә Ругијјә ханыма вә Мирзә Тағыја вә сизә чохлу саламымыз вар. Бизи унутмајасыныз.

Һәгиги достунуз **Фиридун КӨЧӘРЛИ.**

7 сентјабр 1916, Гори.

Әзиз бәрадәрим Мирзә Абдулла!

Декабрын 31-дә јаздығыныз кағызын чавабыны ики ај јарымдан сонра көндәрдијимдән хәчаләт чәкирәм. Амма әфв вә инајәтинизә үмидварам. Тәвәгге едирәм ки, мәндән шикасәхатир олмајасыныз, кағыз јазмаға вахтым олмајыбдыр. Амма бир ан белә хатиримдән кәнар олмајыб-

сыныз. Нечә ки, сизин ишләриниз чохдур, мәнимки дә бир о гәдәрдир. Әсла асудәлик јохдур. Тәфавүт ондадыр ки, сиз чавансыныз, өһтәниздә олан ишләри тез әмәлә кәтирә билирсиниз, амма мән бачармырам.

Бу сәнә чәнаб папечител бизә раһатлыг вермәјибдир. Сентјабрдан индијә кими онун нөвбәнөв сифаришләрини вә бујругларыны әмәлә кәтирмәкдәјик. Доғрусу ки, даһа тәнкә кәлмишик. Бу гәдәр тәклифләрин һеч биринин дә бир хејир нәтичәси олмајыр. Ахыр вахтларда е'дади мәктәбләрдән көндәрилән програмлаларын үстүндә чалышырыг. Чох гәрибә програмлар кәлибдир. Бири-биринә әсла охшары вә мүвафигәти јохдур.

Програмлаларын чүмләсиндән зијадә сиз тәртиб етдијиниз мәнә хош кәлди. Әкәр онда јаздығыныз маддәләрин чүмләсинә әмәл олунурса, онда сизин шакирдләр курсу тамам етдикдә түркчәдә кәрәкдир, јахшы савадлы олсунлар; буна да мәним шәкким јохдур. Һәр бир пешәнин вә елмин тә'лим вә тәдрисиндә мүәллимин вүчуду бөјүк шәртдир. Әкәр мүәллим истәсә, һәр гисим шүрут вә мүһит ичрә олмуш олса да өз шакирдләринә чох шејләр өјрәдә биләр. Габил вә инсафлы мүәллимин әлиндә нагабил вә корафәһим шакирд да аз-чох елм вә билијә дара ола биләр вә биләкс, шөвгсүз, елмсиз вә инсафсыз мүәллим габил вә зирәк шакирди дә елмә олан шөвг вә һәвәсдән салар. Бизим лисан мүәллимләри шакирдләринә һеч бир шеј өјрәтмәјиб ана дилинин фејз вә ләтафәтиндән онлары мәһрум едирләр.

Мартын 21-дә Тифлисдә мүсәлманлар үчүн руһани семинаријасы ачмаг мәсәләси мүзакирә олуначагдыр, билмирәм сизин дә о мәчлисдә тәшрифиниз олачагдыр? Чох јахшы оларды ки, тәшриф кәтирә идиниз, бир чох мүһүм мәсәләләр кәрәкдир мәзкур шурада мәһәлли-мүзакирәјә гојулсун вә мүмкүн олдугча арзумузча һәлл олунсун. Хүсусән тәзә башланан бу сәрбәстлик вә һүррријәт дөврүндә камали-чиддијјәтлә ишләрә киришмәк лазымдыр. Бурада гәфләт, бөјүк күнаһ вә ахыры пешиманчылыгдыр. Гәрибә замандыр, көрүнмәмиш вә әглә кәлмәјән һадисәләр төрәмәкдәдир.

... «Күлзар»ын икинчи чапы үчүн истәдијиниз мә'луматы көндәрмәкдә мүзајигә јохдур. Амма мән истәрдим ки, һәгирин әсәриндән даһа да зијадә мә'лумат әхз едә идиниз. Бунун үчүн лазымдыр әсәрин чапдан чыхмағыны көзләмәк. Иншаллаһ мүһарибә гуртаран кими әввәлинчи чилдин чапына шүру едәчәјәм. Гарабағ нүмәбасындан бир нәфәри китабларын чапы үчүн нә гәдәр кағыз лазым олса өз өһдәсинә көтүрүр. Белә үмид-нәвид верәнләр чох олубдур, көрәк бунун ахыры нечә олачагдыр. Әкәр сиз «Күлзар»ы бу јахын вахтда чаға вермәк истәјирсинизсә, онда Молла Вәли Видадинин тәрчүмеји-һалыны вә Чавад ханын сәркүзәшти бабында јаздығы мәнзуматы гуллуғунуза көндәрәрәм...

Мүхлисиниз **Фиридун КӨЧӘРЛИ.**

6 март 1917, Гори

ӘДӘБИ ирсимиздән

Тофиг МАҺМУД

ШАИР ӘҺМӘД ЧАВАД

АЗӘРБАЈЧАН совет поезијасынын јаранмасында мүәјјән хидмәтләри олан Әһмәд Чавадын һәјаты вә поетик јарадычылығы әтрафлы тәдгиг едилмәмишдир. Мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән онун һәјаты вә зәнкин јарадычылығы һаггында мүәјјән тәсәввүр јаратмаға чалышачағыг.

Әһмәд Чавадын јарадычылыг јолу зиддијјәтлидир, енишли-јохушлу дағ јолларыны хатырладыр. Каһ учурум көрүнүр, каһ да зирвәләр, каһ гаранлыг бир мағара, каһ да ишыглы тәпәләр... Бунлары тәрәзијә гојсаг, һансынын даһа күчлү вә ағыр олдуғуну тә'јин етмәјә чалышсаг, икинчиләрин бөјүк үстүнлүк тәшкил етдијини асанлыгла көрмәк мүмкүндүр. О, чәтинликләрдән, бүдрәмәләрдән гачмаға бүтүн варлығы илә сә'ј көстәрмишдир. Шаирин јолу әләмдән нәш'әјә, гаранлыгдан ишыға, мүтиликдән дөјүшкәнлијә, нөгсанлардан мүвәффәгијјәтләрә, көһнә һәјатдан јени һәјата доғру кедән бир јол олмушдур. Бә'зән һәјатын дәрин, бөјүк вә күчлү һадисәләринә биканәлик көстәрән, бә'зән чошгунлугла, һәтта фәдакарлыгла бу һадисәләрин гојнуна атылан Әһмәд Чавадын сәһв вә бүдрәмәләринә бахмајараг әсас, мүһүм бир јолу олмушдур: сәнәт јолу, халга хидмәт етмәк јолу. Бу јолла инамла, сәбатла ирәлиләјән шаир дәрәјә, учурума да дүшмүш, анчаг јенә өз јолуна гајытмаға чалышмыш, сәһвләрини е'тираф етмиш вә кет-кедә бунлардан узаглашмышдыр. Онун е'тирафы о гәдәр сәмимидир ки, буна шүбһә илә, бәдкүманлыгла јанашмаг гејри-мүмкүндүр. Бу е'тирафын өзүндә дә һәссас бир үрәјин дөјүнтүсүнү, заманла, һәјатла ајаглашмаг истәјән нәчиб, јүксәк зәкалы бир инсанын тәмиз нијјәтини ајдын дујмаг олар.

◆◆◆

Ону Азәрбајчан торпағындан ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Ә. Чавад бүтүн илијинә гәдәр бу торпаға бағлы, онун кечмиши, бу күнү илә јашајан, халг әдәбијјатыны инчәлијинә, дәринлијинә гәдәр өјрәнән, һәмишә вәтәнпәрвәрлик һиссини јүксәк тутан бир шәхсијјәт олмушдур. О, Азәрбајчан вә түрк әдәбијјатыны мүкәммәл билмиш, тәкчә бу чәрчивәдә галмајыб, бүтүн Шәрг вә Авропа әдәбијјатыны да дәриндән өјрәнмиш, дүнја әдәбијјатынын ән көзәл, ән надир әсәрләриндән бир нечәсини тәрчүмә едиб Азәрбајчан охучуларына чатдырмышдыр.

Шаир 1906-чы илдә Кәнчәдә мүсәлман руһани семинаријасына дахил олуб 1912-чи илдә бу семинаријаны Азәрбајчан, рус, әрәб, фарс дилләриндән вә тарих фәнниндән ә'ла гијмәтләрлә битирмишди. Тәһсилдән сонра о, Азәрбајчанда мүәллимлик етмишди. 1926-чы илдә али педагожи институту да битирмиш вә һәмин ил Бакыда «Әдәбијјат чәмијјәтинин» катиби олмушду.

Ә. Чавад чох көзәл мүәллим иди. Н. Нәриманов адына техникумда вә башга мәктәбләрдә дәрс дејирди. Хатирәләрдән мә'лум олур ки, о, бөјүк һәвәслә мүәллимлик едирмиш, һәтта бир чох тәләбәләр онун тә'сири илә әдәбијјат саһәсиндә чалышмаға башламышдылар. Ә. Чавад онларын гәлбиндә чох дәрин из бурахмыш вә әдәбијјаты бу кәнчләрә севдирә билмишди.

Ә. Чавадын ше'рләри халг арасында јајылыр вә севилирди. Мәшһур артист Һүсејнгулу Сарабски онун јахшы нүмунәләрини консертләрдә охујурду. Кәнчләр шаирә мәһәббәт бәсләјир, тез-тез онун евинә—тәзә ше'рләрини динләмәјә кедирдиләр.

РК(б)П Мәркәзи Комитәсинин «Бәдии әдәбијјат саһәсиндә партијанын сијасәти һаггында» 1925-чи ил тарихли гәрарында гејд едилмишди ки, пролетар идеолокијасына хидмәт етмәк истәјән јазычылары коммунизм мәфкурәсинә тәрәф чәкмәк вә онларын өз јарадычылыгларында дөнүш јаратмаларына көмәк етмәк лазымдыр.

Бә'зи тәнгидчиләр буну баша дүшмүрдүләр: Ә. Чавады мөһкәм тәнгид едир, көмәк етмәји исә унудурдулар. Әлбәттә, мәтбуатда гајғы илә долу, көмәк характери дашыјан мәгаләләр дә чыхырды.